

Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria 2018.
Régi magyar helynévadás. (A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai). Budapest, Gondolat Kiadó.

6.5.2. VÍZRAJZI KÖZNEVEK

A vízrajzi köznevek állománya azt mutatja meg, hogy egy nyelvközösség 'a vizetek mint lokális, földrajzi objektumok' szélesebb fogalmi csoportjába tartozó valósággrészleteket milyen csoportokba rendezi, s ezt milyen nyelvi elemekkel, lexikális víznévformánsokkal fejezi ki. Jelzi egyúttal az e jelentésmezőbe tarto-

zó szavak területi megoszlását, időbeli érvényességét stb. is. Ezeket a jegyeket maradéktalanul feltárni azonban még a mai nyelvre vonatkozóan sem egyszerű feladat, pedig ez esetben a vizsgálatoknak elvi korlátai nincsenek. A mai magyar nyelvben 'folyóvíz' általános jelentésben száznál is több lexéma használatos (vö. FKNT), ezekről sem rendelkezünk azonban kielégítő mennyiségű és minőségű információval. Fokozottan érvényes ez a régi magyar nyelv vizsgálatára, ahol a források meglehetősen szűkre szabják a lehetőségeinket.

A folyóvizet jelentő korai ómagyar kori köznevek áttekintése a víznevek jellemzéséhez mégis nélkülözhetetlen feladat, mivel egyrészt ezek tükrözik legjobban a korabeli embernek a vizekhez való kognitív viszonyulását, másrészt pedig a víznevek legfontosabb alkotóelemének számítanak. Sajnos a korai ómagyar kor magyar alkotású vízneveiről teljes felméréssel nem rendelkezünk. GYÖRFFY ERZSÉBET azonban a korabeli Magyarország területének kétharmad részén lévő vízneveket a teljesség igényével dolgozta fel (2011), s ez a mintegy 1250 víznév a legfontosabb jelenségeket, tendenciákat nyilvánvalóan jelzi, és arányaiban is viszonylag hű képet adhat a névrendszer egészéről.

GYÖRFFY ERZSÉBET az általa vizsgált víznevekben egy tucatnyi vízrajzi lexémát tudott kimutatni. Ezek között nem szerepel a mai magyar nyelvben legáltalánosabb jelentésű és talán leggyakrabban használt vízrajzi köznévi, a *folyó*. Ez a szó a bizonytalan eredetű, de talán ősi, ugor kori *foly(ik)* igetőnek a folyamatos melléknévi alakjából főnevesült. Egyetlen adatát ismerjük a korai ómagyar nyelvből: 1295: *Bekafolo* (Oklsz., TESz., EWUng.). Az igetőnek a mai magyar nyelvben – főleg a tájnyelvben – több főnévi származéka is használatos 'vízfolyás' értelemben, például *folyam*, *folyár*, *folyás*, *folyat* (FKNT), közülük azonban csak egyre, a *folyás*-ra ismerünk egyetlen adatot az általunk vizsgált korban: 1333/1468: *Cachafolyasa* (Oklsz.). Ez a szóbokor tehát valószínűleg csak a korai ómagyar kor legvégén jelent meg a magyar nyelvben, így az akkori víznévrendszer alakításában legfeljebb csekély szerepet játszhatott.

Ebben a korszakban a magyar nyelvben használatos volt még ugyanakkor a *jó* 'vízfolyás' szó, amely kétségtelen bizonyossággal vezethető vissza az uráli alapnyelvre (TESz., MSzFgrE, EWUng.).

jó

E 'folyóvíz' jelentésű régi szavunkat a magyar forrásokból döntően helynevekbeli előfordulásaiból ismerjük. Köznévi szerepe azonban ezekben is látható: a Hernád és a Tarca folyó közötti területet például *Két-jó köze*: 1246/1348/1408: *Kethyoukyzi* (HA 1: 27) néven említik. A *jó*-nak megfelelői vannak több uráli nyelvben is: idetartozik a finn *joki*, a lapp *jokk(a)*, a votják és zürjén *ju*, a jurák szamojéd *joha*. Ezek alapján az uráli alapnyelvre egy **joke* alapelakot szokás kikövetkeztetni (MSzFgrE, EWUng., UEW).

A forrásokból megállapítható, hogy ez a fontos szó a honfoglalás utáni évszázadokban a magyar nyelvben már csak a nyelvterület keleti, északkeleti részén használatos tájszóként élt, de néhány évszázad alatt teljesen eltűnt a magyar nyelvből.

A *jó* 'folyó' jelentésének az elhomályosulása és végül a lexémának a magyar nyelv elemkészletéből való kiesése következményeként megváltozott azoknak a vízneveknek a szerkezete s ezzel együtt a hangalakja is, amelyek e vízrajzi köznevet tartalmazták. A *Berettyó* (→Sebes-Körös) a *berek* 'folyó menti liget' és a *jó* összetételeként jött létre, és a legrégebbi előfordulásai még ezt a formát mutatják: 1219/1550: *Berucio* [berükjő] (HA 1: 75). Az elhomályosulást jelzi a szó hangalaki módosulása: az összetétel határán álló *k+j* hangkapcsolatból *ty* lett. A Tisza mellékfolyójának, a *Sajó*-nak a példáját már említettük, egy másik *Sajó* (→Szamos) nevű vizet Erdélyben is ismerünk: 1228/1378: *Souyou* (HA 1: 73), ez ugyancsak a *só* és a *jó* összetételével alakult. Meleg vizeket jelölt a *hév* ~ *hő* és a *jó* összetétele. A ma *Hejő* (→Tisza) néven ismert víznek a legkorábbi adatai még ezt a formát jelzik: 1217 k.: *Heuyou* [hévjő], később azonban már az utótagban palatális magánhangzó, *ő* tűnik fel: 1284/1454: *Heyew* [hejő] (HA 1: 93), ami az összetétel elhomályosulására utal. A (Nagy)Váradnál a Sebes-Körösbe ömlő Pece patakának a régi neve ugyanilyen összetételből alakult. Ezt mutatják a legrégebbi adatai: 1288/1326: *Hevyo* [hévjő] (HA 1: 76). Az összetétel elhomályosulása után itt az előtag magánhangzója lett veláris hanggá: 1341: *Hoyov* [hojő] (KMHsz. 1: 120), ezt a régi formát őrzi a patak mentén fekvő *Hájó* település neve (Gy. 1: 623). A két névben a magánhangzók ilyen irányú változását az magyarázza, hogy a régi magyar nyelvben a szavak többségében vagy csak palatális, vagy csak veláris magánhangzók szerepeltek. A hangrendi változás tehát egyértelműen jelzi a név összetételi jellegének elhomályosulását.

Ugyancsak alapnyelvi eredetű a *víz* szavunk (TESz., MSzFgrE, EWUng., UEW), amely nemcsak anyagnévként, hanem vízrajzi köznévi értelemben is használatos, noha ezt a jelentését etimológiai szótáraink nem említik. Kétrészes nevekben sajátosságjelölő jelzői előtaghoz kapcsolódva kétségkívül ez a szerepe: *Hideg-víz* (→Viza) 1296/1413: *Hydegvyz* (HA 2: 37), *Széles-víz* (→Duna) 1326: *Sceles uiz* (HA 4: 78), *Malom vize* (→Tisza) 1336/1456: *Malumvize* (HA 4: 34). Gyakrabban szerepel már létező víznévvel összekapcsolva víznévformánsként: *Ida vize* (→Bódva) 1332: *Idawyse* (HA 1: 26), *Eger vize* (→Tisza) 1317: *Eguruize* (HA 3: 24). Ilyen esetekben azonban kérdéses lehet a névhez való tartozása, olykor esetleg csak a folyó tényleges víztartalmára utalhat. Másrészt a *víz* utótaggal való kiegészülés jelezheti az alapnévben meglévő vízrajzi köznévnek az elhomályosuló jelentését is: *Berek-jó vize* (→Sebes-Körös) 1334: *Berekyovize* (KMHsz. 1: 54), *Hév-jó vize* (→Tisza) 1261/1271: *Heuiouize* (HA 1: 93).

A víz-zel azonos alapnyelvi töre szokás visszavezetni, illetve más uráli nyelvekbeli tövekkel is egyeztetik a régi *igy ~ ügy* 'folyóvíz' szavunkat, de az etimológiának és a szó történetének számos részlete homályos, nincs kellőképpen tisztázva (TESz., MSzFgrE, EWUng., UEW). Ugyanígy bizonytalan a szó vízrajzi köznévként való használatának a kérdése is. Egyedül a *Fekete-ügy* (→Tatrag→Olt) 1247/1250 PR: *Feketig* (HA 1: 99) patak nevének van a korai ómagyar kortól máig tartó folyamatos adatolása. A többi szóba jövő víznév leginkább egy-egy adattal fordul elő: *Apor-ügy* (→Duna) 1009//+1257: *Apurig* (HA 4: 75), a középmagyar kortól pedig már csak Erdély területén szerepel néhány folyóvíz nevében (PELCZÉDER 2017b).

Az *ér* viszonylag gyakori a régi víznevekben, az ország egész területén jelentkezik, bár leginkább alföldi jellegű térségekben, a nagyobb folyók környezetében fordul elő. Eredetét az alapnyelvre vezetik vissza, de az etimológiai irodalomban nem alakult ki egyöntetű vélemény arról, hogy melyik alapnyelvi szótővel egyeztethető (vö. TESz., MSzFgrE, EWUng., UEW). A 'vércsatorna' és a 'vízfolyás' jelentésű szót etimológiai tekintetben többen nem kapcsolják össze egymással, valószínűbb azonban, hogy ezek azonos ősi szócsaládból származnak (HONTI 2017: 30–31). Ma vízrajzi lexémaként is többféle jelentésben él (FKnT), és már az ómagyar korban is különböző jellegű vizek nevében tűnik föl. Szerepel mocsár neveként: *Gálna-ér*: 1295: per qd. Paludem *Galnaer* (HA 1: 76) és halászóhely megnevezéseként: *Hosszú-ér*: 1075/+1124/+1217: *quasdam piscinas ... Hosiouer* (HA 1: 106). A legtöbb *ér* alaprészt tartalmazó név azonban folyóvizet jelöl: *Csorgó-ér* (→Sebes-Körös) 1284/1410: *Chorgue er* (HA 1: 76), *Férges-ér* (→Rábca) 1228/1491: *Fergesher* (HA 2: 76), *Tekeres-ér* (→Duna) 1323: *Teke-ruser* (HA 2: 54).

A szakasznevek kapcsán korábban már szóltunk a Tihanyi alapítólevélben említett *Fok*-ról, amely vízrajzi köznévként ugyancsak szerepel a korai ómagyar kor vízneveiben. Az alapnyelvből eredeztetik (TESz.), újabban a *fakad* szó tövével is azonosítják (EWUng.). A nagyobb vizekből áradáskor a felesleget kivezető árkokat, csatornákat nevezték *fok*-nak, amelyeknek a középkori vízgazdálkodásban és a halászatban nagy jelentősége volt (HOFFMANN 2010a: 56–60). E speciális jelentésével függ össze, hogy a vele alakult víznevek a nagyobb folyók környezetében fordulnak elő: *Bodzás foka* (?→Vajas→Duna) 1192/1374/1425: *Buziasfoka* (HA 1: 39), *Tölgyes foka* (?→Vajas→Duna) 1211: *Tulgus foca* (HA 1: 88), *Szartos foka* (?→Cserő→Tisza) 1278: *Zortosfoka* (HA 3: 29). A *fok* földrajzi köznévvé más jelentésben, például domborzati nevekben is szerepel (ennek más etimológiai előzménye is lehet), ami megnehezíti az egyes nevekben betöltött névformánsi szerepeinek az elkülönítését is.

Az *aszó*-t ugyancsak egyeztették rokon nyelvbéli megfelelőikkel (TESz.), de ma általánosan elfogadottnak számít az *aszik* 'kiszárad' igéből való származtatása

(NYÍRI 1978, 1979, EWUng.). Vízrajzi köznévi 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' jelentése ebből vezethető le, használatos volt azonban 'völgy' értelemben térszínformanevekben is. A nyelvterület különböző részeiről adatolható: *Száraz-aszó* (→Zagyva) 1265: *Zarazozov* (HA 3: 29), *Hosszú-aszó* (→Zagyva) 1265: *Huzzyozov* (HA 3: 25). Jelentése, önálló szóként való használata többféle már korán elavulhatott, amit jeleznek a korai ómagyar korban vele alakult összetételek hangtani változásai: *Berek-aszó* > *Berekszó* (→Béga) 1323/1332: *Berukzo* (HA 1: 35).

Talán az ugor vagy esetleg a finnugor alapnyelvre vezethető vissza az *ág* földrajzi köznév is (TESz., EWUng., UEW), amely vizek oldalágát, forráságát jelölhette: *Karasó ága* (→Duna) 1330: *Karasoaga* (HA 1: 48), de általánosabb jelentésben 'kisebb vízfolyás' értelemben is használhatták víznevekben: *Csombó ága* (→Duna) 1338: *Chumbouaga* (HA 2: 76), *Gyékenyes ága* (→Duna) 1338: *Gekenusaga* (HA 2: 77), *Lassú-ág* (→Duna) 1338: *Lasseu ag* (HA 2: 78), *Pap ága* (→Ér) 1310: *Popaga* (HA 1: 79).

Már a honfoglalás előtt a magyarba kerülhetett a nyugati ótörök nyelvekből *sár* szavunk (TESz., EWUng., WOT), amely vízrajzi köznévként viszonylag gyakori a régi víznevekben. Főleg alföldi jellegű, szélesebb medrű, lassú folyású vizek jelölésére használták a lexémát, önállóan is: *Sár* (→Duna) 1192/1374/1425: *Sar* (HA 2: 53) – amelynek egyes ágait *Elő-*, *Közép-* és *Mög-Sár*-nak, illetve *Nagy-Sár*-nak nevezték –, és különféle jelzőkkel is: *Fekete-sár* (→Sajó) 1291: *Feketesaar* (HA 2: 61), *Zselizi-sár* (→Garam) 1274: *Selyzy sar* (HA 1: 62).

Már a honfoglalás előtt is meglehetett esetleg a magyarban a *séd* vízrajzi köznév, amelyet – noha többféle eredeztetése is napvilágot látott (BALÁZS J. 1981, PESTI 1987, WOT) – továbbra is leginkább bizonytalan eredetű szónak tarthatunk (TESz., EWUng.). Csupán néhány korai ómagyar kori névben fordul elő: *Sós-séd* (→Kis-Küküllő) 1177/1202–1203/1337: *Sossed* (HA 2: 33), *Hideg-séd* (→Gortva→Rima) 1341/1347: *Hydeghsed* (HA 2: 62), *Mitár séde* (→Duna) +1015/+1158//1403: *Mitar sede* (HA 1: 51).

A honfoglalást követően a szláv nyelv(ek)ből is bekerült néhány vízrajzi köznév a magyarba. Csak a Felvidéken fordul elő, így az átadó nyelv a szlovák vagy esetleg az előzményeül szolgáló kései ósszláv lehet a *sevnice* esetében, amelynek eredeti jelentése 'savanyúvíz, savanyúvízes forrás' volt (TESz., KNIEZSA 1955). Az önmagában névként álló alakokról nehéz azonban megmondani, hogy szláv vagy magyar nyelvbeli nevek-e: *Sevnice* (→Vág) +1248/+1276: *Chevniche* (HA 4: 28), a magyar jelzőt tartalmazók nyelvi státusa azonban egyértelmű: *Bükk-sevnice* (→Garam) 1345: *Bykschewnycze* (HA 1: 59), *Fenyő-sevnice* (→Garam) +1075/+1124/+1217: *Feniosaunicza* (HA 1: 60).

Az ugyancsak szláv eredetű *maláka* egy kivétellel Baranya vármegye területén fordul elő, ennek eredeti jelentése 'zsombékos, kákás mocsár' volt (KNIEZSA

1955). Folyóvizek nevében mocsaras vizeket jelöl, főleg a Dráva mentén: *Rekettyés-maláka* (→→Dráva) 1341: *Rekettyesmalaka* (HA 1: 52), *Szegény-maláka* (→Szaporca→Dráva) 1244/1295/1384: *Scegenmalaka* (HA 1: 53), egy említését Nyitra vármegyéből is ismerjük azonban: *Maláka* (→Vág) 1263/1264: *Malaka* (HA 4: 61).

Amint arról a magyar–szláv kölcsönhatás kapcsán a 6.3.3. fejezetben már szó esett, *patak* szavunk is a szlávból való átvétel. Eredetileg hegy- vagy dombvidéken lévő gyorsabb folyású vizeket jelölhetett, jelentése később vált általánosabbá, 'folyónál kisebb folyóvíz' értelművé. A *patak* feltűnik ugyan víznevekben már a 11. századtól, de kezdetben csak ritkán szerepel, majd a 13. század elejétől valósággal elárasztja a magyar vízrajzi szókincset. Előfordulása a Kárpát-medence északi részén, Hont, Nógrád, Gömör és Borsod vármegye területén a legsűrűbb. Elképzelhető, hogy éppen e térségben került át a magyar nyelvbe, rövid időn belül azonban elterjedt az egész magyar nyelvterületen (HOFFMANN 2003b). Víznevek alaprészeként a legkülönbözőbb szemantikai tartalmú jelzőkkel fordul elő: *Aszú-patak* (→Ipoly) 1252: *Ozowpotok* (HA 3: 33), *Mély-patak* (→Kürtös→Ipoly) 1278: *Melpotok* (HA 4: 48), *Nagy-fűz pataka* (→Sajó) 1291: *Nogyfyzpataka* (HA 2: 66), *Tardona pataka* (→Sajó) [1240]: *Turduna potoka* (HA 1: 96).